

על שימושיהם העממיים של שני פיוטים במגרב

פרופ' משה בר אשר

א.

אצל רבים מבאי בתי הכנסת קשורות תפילות חודש אלול וימי התשובה בקטעי תפילה ובפיוטים שנשתלבו בסידור ובמחזור לימים אלו. מילותיהם וניגוניהם מלווים אותם בכל חודש אלול ובעשרת ימי תשובה ואף לאחריהם. בתוך אלה יש פיוטים ותפילות שקריאתם לובשת אופי מיוחד, ופעמים שאמירתם חורגת מזמנם הקבוע אל מועדים אחרים. במקום הזה אני עוסק בשני פיוטים שזכו למעמד יחודי בכמה מהקהילות במגרב – במרוקו ובאלג'יריה.

ראויים הדברים לתיעוד ולרישום ולהארות קצרות, לפי שהיחודים שפיוטים אלו נתייחדו בהם כבר הולכים ומשתכחים מתודעתם של בני הקהילות. יתר על כן, משיחות שהיו לי עם עשרות ילידי הארץ וילידי חו"ל, בניס ליוצאי הקהילות שידובר בהן, נתברר לי שאינם יודעים דבר על גלגוליהם של שני הפיוטים. דבריי מכוונים לשני פיוטים אלו:

א. "פיוט העקדה" המכונה בקיצור "העקדה" – או בצורתו המשוערבת (א)לעקידה¹ – "עת שערי רצון להיפתח" לרבי יהודה בן שמואל אבן עבאס² (עבאש),³ שחי בימי הביניים בעיר פאס שבמרוקו.

¹ המילה נהגית l-qida במימוש של הצירי כחיריק.

² ראו עזרא פליישר, **שירת-הקודש העברית בימי הביניים**, ירושלים [תשל"ה] 1975, עמ' 479. משום מה נשמטה אצל המילה "בן" בין יהודה לשמואל (הוא כתב "יהודה שמואל עבאס"). עיון מעמיק בפיוט זה נמצא בספרה של שולמית אליצור, **שירה של פרשה – פרשות התורה בראי הפיוטים**, ירושלים תשנ"ט, עמ' 41–52.

³ בתיו של הפיוט כתובים בסדר האקרוסטיכון עבא"ש יהוד"ה שמוא"ל. מעניין כי הבית העומד כנגד השי"ן השמאלית של עבאש (עבאס) פותח במילה שהאות הראשונה שלה היא שי"ן ימנית: שְׁחַר (=השכים בשחר); זה פועל בבנין קל בעבר; ויש גורסים: שְׁחַר, פועל בבנין פֻעַל. ולעומת זאת הבית העומד כנגד השי"ן הימנית של שמואל פותח בשין שמאלית: שִׁיחו ("שיחו לאמני" וכו'). כלום כבר כאן יש עדות לטשטוש ההבחנה בהגייה בין שי"ן ימנית לשי"ן שמאלית וסמ"ך בפאס בימיו של רבי יהודה בן שמואל אבן עבאס, איש המאה השתים עשרה? אם כך הוא הדבר, לפנינו עדות קדומה מאוד – אולי הקדומה ביותר – לתופעה הזאת!

יוער כאן כי בכמה מהמחזורים המהלכים בדו מליבם מדפיסיהם את האמירה ששלושה אחים בשמות עבאש יהודה ושמואל חיברו את הפיוט הזה. כך למשל כתוב במהדורותיו השונות של המחזור **תפלת ישרים** לר"ה שהוציא המדפיס הנודע י"ע בקאל (בידי מצויות מהדורות מהשנים תשי"ח–תשכ"ו). וזו אינה החמורה שבטעויות ששיקעו מהדירים מדפיסים "מומחים" בסידורים ובמחזורים, לרבות מה שאירע לכמה ממילותיו של הפיוט הזה (ראה להלן הערה 7). תהליך השיבושים לא פסק, וגם בדור הזה מהדירי סידורים ומחזורים מוסיפים שגיאות.

בדורותינו הפיוט נאמר ברוב הקהילות של יוצאי ספרד ובני עדות המזרח ביום א' של ראש השנה לפני תקיעת השופר דמיושב.

ב. הפיוט "אליך ה' נשאתי עיני", הנאמר בכל בוקר של חודש אלול ושל עשרת ימי התשובה לקראת סופה של תפילת הסליחות.

ב.

בסדר התפילות של רוב הקהילות של יוצאי ספרד ובני עדות המזרח נוהגים לומר זה מאות בשנים בימי הסליחות ובימים הנוראים שני פיוטים המפייטים את סיפור עקדת יצחק. פיוטים המתכנים בקיצור "עקדות":⁴ הפיוט "אם אפס רובע הקן" לרבי אפרים מרגנשבורג⁵ והפיוט "עת שערי רצון להיפתח". הפיוט "אם אפס" נאמר בכל בוקר בתפילת הסליחות בחודש אלול ובעשרת ימי התשובה. במנהג המכונה "ירושלמי", כאשר מתארכת התפילה בשל ניגוני חזנים ופייטנים, אומרים מן הפיוט הזה רק את שלושת הבתים האחרונים (הבתים הפותחים באותיות ז"ק במילה חזק שבאקרוסטיכון וכן את הבית שנוסף לסוף הפיוט בנוסח ספרד:⁶ "זיכרון לפניך בשחק", "קוראין באים לקוד", "עוררה גבורתך להקיץ נרדמים"). רבים אומרים את הפיוט הזה גם לפני תקיעת השופר ביום ב' של ראש השנה.⁷

ג.

⁴ וראו מה שכתב פליישר במקום הנרמז לעיל בהערה 2 על פיוטי העקדה בכלל.

⁵ זה אחד הפיוטים הבודדים שנתחברו באשכנז והתגלגלו אל התפילות כמנהגי הספרדים ועדות המזרח. הפיוט הזה נאמר בפי האשכנזים רק פעם אחת, בתפילת הסליחות ביום הרביעי של עשרת ימי התשובה. הוא כתוב באקרוסטיכון "אפרים בר רבי יצחק חזק". יש שורה של הבדלים קלים בין הנוסח המהלך בסדר הסליחות האשכנזי לנוסח המהלך בסדר הסליחות הספרדי, כגון תוספת וגריעה של וי"ו החיבור לפני מילים שונות, חילופי בניינים והבדלים קלים אחרים, הנה למשל המחרוזת הפותחת באות ח"ת: "חקור את אשר נעשה, האב על בנו לא חסה, ליבו אל כפיו נשא, וירא אלקים את כל אשר עשה" (נוסח אשכנז), "חקור את כל אשר עשה, האב על בנו לא חסה, וליבו אל כפיו נשא, וירא אלקים את אשר עשה" (נוסח ספרד). אבל יש הבדל אחד בולט: תוספת בית בנוסח ספרד בסוף הפיוט: "עוררה גבורתך להקיץ נרדמים, למענך תפדה חרדים נדהמים, להמשיך רחמיך [וחסדיך] משמי מרומים, א-ל מלך יושב על כסא רחמים"; וברור שתוספת הבית נועדה להוביל את המתפללים אל הקטע המקדים את אמירת שלוש עשרה מידות "א-ל מלך יושב על כסא רחמים ומתנהג בחסידות" וכו'.

⁶ ראו סוף ההערה הקודמת.

⁷ כך נוהגים הספרדים הירושלמים וכל מי שנוהג כמותם. אלא שבראש השנה אין קוראים את הבית הנוסף ("עוררה גבורתך להקיץ נרדמים" וכו') [ראה לעיל הערה 5] ובמקומו קוראים את הבית האחרון של "עת שערי רצון" ("לבריתך שוכן" וכו').

אין ספק כי בתודעתו של רוב הציבור, "העקדה" בסתם היא הפיוט "עת שערי רצון להיפתח". בקהילות המגרב – כך היה לפחות ברבות מהקהילות במרוקו – הרחיבו את אמירתו של הפיוט גם ליום ב' של ר"ה לפני התקיעות דמיושב, ובקהילות רבות שם נהגו לאמרו גם בשעת הוצאת ספר התורה בתפילת המנחה של יום הכיפורים כשארון הקודש פתוח. ברוב בתי הכנסת הפיוט הזה נאמר מפי הקהל כולו. אך משעלה משקלה של החזנות רבו בתי הכנסיות שרוב בתי הפיוט נאמרים בהם מפי יחידים – חזנים ומתפללים בעלי קול ערב. בקהילות מעטות במרוקו, ובכמה מבתי הכנסת של יוצאי המגרב בארץ, הגבאים מסחרו גם את אמירתו של הפיוט הזה. הוא נמכר למרבה במחיר כדי שישיר אותו הוא בעצמו או יכבד בו מתפללים אחרים כראות עיניו. עד כאן יש פרטים ידועים ופרטים לא ידועים.⁸ אבוא עתה אל מה שאינו ידוע אלא למתי מעט.

.ד

אין ספק שהתיאור הדרמטי והמרחיב של סיפור עקדת יצחק תוך שילוב של יסודות רבים ממדרשי חז"ל הכשירו את אמירת הפיוט הזה בשעת מצוקה כתפילה לאדון התפילות, שהשעה הזאת תיהפך שעת רצון והתפילה תביא פדות. למשל כזה הוא בית מספר 10, המושם בפי יצחק בלכתו להיעקד, "שיחו לאמי כי ששונה פנה, הבן אשר ילדה לתשעים שנה, היה לאש ולמאכלת מנה, אנה אבקש לה מנחם אנה, צר לי לאם תבכה ותתייפח".⁹ וכך הוא גם בית מספר 12, המתאר את

⁸ פרשה לעצמה היא שורת השיבושים שנשתבשו כמה ממילותיו של הפיוט הזה. להלן שתיים מן השגיאות הבולטות ביותר: "אור הראיתם בראש הר המור". קרוב לוודאי שהפייטן כתב הַרְאִיתֶם ברי"ש דגושה - כמו בשמואל א י, כד; יז, כה; מלכים ב ו, לב - כמתחייב ממשקל השיר, הדורש התחלה של יתד - כלומר שווא נע - ברי"ש (כך הביא למשל יחזקאל חי אלביג, שהוא מהדיר דייקן, במחזורו לר"ה "שלום ירושלים", ניו יורק תש"ל), אבל במהדורת בקאל (ראה לעיל הערה 3) ואצל אחרים מובאת צורה שלא ממין העניין: הַרְאִיתֶם - צורת נוכחים של בניין הופעל בעבר. ובביטוי "לא נחזה רק מהמור". הצורה הנכונה היא מְהֻמֹר צורת היחיד של מְהֻמֹרוֹת. גם צורה זו נשתבש ניקודה בכמה מחזורים והיא נקראת מְהֻמֹר (למשל כך הוא במהדורת בקאל), אבל כאמור הצורה הנכונה היא מְהֻמֹר. מדובר בצורת היחיד של השם שנזדמן אך פעם אחת במקרא: מְהֻמֹרוֹת (בכתיב חסר וי"ו אחרי האות מ"ם): "באש יִפְלֹם בְּמְהֻמֹרוֹת בל יקומו" (תהלים קמ, יא). בדרך כלל גזרו מצורה זו את צורת היחיד מְהֻמֹרָה (או מְהֻמֹרֶת), אבל יש שגזרו צורת יחיד מְהֻמֹר. ומאחר שעל פי המשקל נתבקש לו לרבי יהודה בן שמואל עבאס שווא נח ולא שוא נע, יש להטיל בה"א שווא ולא חטף: מְהֻמֹר. דרך אגב יש עוד מילים שבאו במקרא רק בצורת הרבים חתומת -וֹת ובמרוצת הדורות יצרו מהן צורות יחיד אחדות, כגון "חרצובות" שנגזרו ממנה שתי צורות יחיד: גם חרצוב וגם חרצובה. ומצורת הרבים "מגבעות" נגזרו שלוש צורות יחיד במקומות שונים ובעיתות שונות: גם מְגַבֵּעַ וגם מְגַבְעָת וגם מְגַבְעָה (ראו מילונים וראו משה בר-אשר, **מסורות ולשונות של יהודי צפון אפריקה**, מהדורה שנייה. ירושלים תשנ"ט, עמ' 225 והערה 77 וכן עמ' 236 - 237).

⁹ כל בתי הפיוט נחתמים ברפרין "עוקד והנעקד והמזבח" (ובו הכתירה שולמית אליצור את דיונה הנזכר לעיל בהערה 2 ועמדה על משמעותו של כל אחד משלושת מרכיביו).

ההתערבות בשמיים להצלת יצחק, "ויהמו כל מלאכי מרכבה, אופן ושרף שואלים בנדבה, מתחננים לאל בעד שר צבא, אנא תנה פדיום וכופר הבה, אל נא יהי עולם בלי ירח". ולקראת סוף הפיוט בא הבית האומר שתפילתם נענתה, "אמר לאברהם אדון שמים, אל תשלחה ידך אל שלישי אורכים" וכו'. שעת מצוקה כזאת היא השעה שאישה כורעת ללדת וחבלי הלידה קשים מנשוא, ופעמים שנשקפת סכנה לחיי היולדת ולחיי העובר. הדברים היו תקפים שבעתיים בימים שלא היו רופאים בשעת הלידה בחברה המסורתית בטרם בוא הקדמה. בשעות כאלה אם האישה היולדת ובנות משפחתה האחרות היו פותחות בתפילה ובתחנונים. בהרבה מאזורי מרוקו, לפחות בשלושה מחוזות – מחוז מראכש, מחוז דבדו בואכה העיירה אוטאט אולאד לחאגי שבמערבו¹⁰ וכן מחוז תאפילאלת שבדרום מזרח מרוקו ובעיירות סמוכות, כגון העיירה מידלת – נוספה לתפילתן של הנשים אמירת פיוט העקדה מפי אחד מבני הקהילה. במרוצת הזמן הפיוט עצמו נקשר בתודעתם של בני השכבות העממיות באזורים אלו ובייחוד בתודעתן של לא מעט נשים במעשה הלידה ממש. מצאתי כי בשיחן ובדיבורן של נשים אחדות אף ציין את מעשה הלידה עצמו.

ה.

הרי פירוש הדברים: בקהילות הנ"ל פיוט העקדה היה נאמר כאשר צירי לידה אחזו בנשים שכרעו ללדת. משהוזעקו המיילדות,¹¹ ולעתים עוד לפני בואן, נקרא לחדר סמוך רב או חזן ולעתים אפילו נער היודע לקרוא,¹² והיה קורא ושר בדבקות שוב ושוב את "העקדה" עד לדת התינוק. במחוז תאפילאלת הייתה תוספת מעשה, אם נתקשתה היולדת מאוד, לוותה אמירת העקדה בתקיעת שופר.¹³ התוקע היה משמיע תשר"ת תש"ת ותר"ת כמה וכמה פעמים – והיו מי שנהגו בשעת התקיעות לחזור פעמים אחדות על הבית האחרון של הפיוט שבו נזכרו התקיעות בפירוש.¹⁴ כך עשו עד שהתינוק נולד. בתודעתן של נשים רבות – אולי כולן – הפיוט הזה היה קשור יותר בשעת הלידה מבראש השנה. וכאמור, היו נשים מעטות שזיהו את הלידה עם פיוט "העקדה". כה שחה לי אישה

¹⁰ על קיומו של המנהג באזור דבדו ובעיירה אוטאט שמעתי מידידי הרב ד"ר משה עמאר.

¹¹ במקומותינו היו קוראים לשתי מיילדות – האחת לילד והשנייה לתמוך ביולדת מאחור.

¹² וסיפר יהודי מהעיר דבדו: "אם הלידה הייתה מתרחשת בשעות היום, היה המלמד ב'תלמוד תורה' הולך לבית היולדת הוא וכיתה שלמה, והיו אומרים כולם ביחד את פיוט העקדה".

¹³ אני מדגיש כי מנהג תקיעת השופר ידוע לי לעת הזאת רק מקהילות תאפילאלת.

¹⁴ וזה נוסח הבית האחרון: "לבריתך שוכן זבול ושבועה, זוכרה לעדה סוערה ונגועה, ושמע תקיעה תוקעה ותרועה, ואמור לציון בא זמן הישועה, ינון ואליה אני שולח" (במגרב היו שהחליפו את המילה "תוקעה" שנתבקשה על פי המשקל במילה המוכרת יותר "שְׁבָרִים"). נעיר כי בטור הראשון בבית הנ"ל מביאה שולמית אליצור (ראה לעיל הערה 2) את הנוסח "לבריתך שוכן זבולים שבעה".

ממראכש¹⁵: "כאשר הגיעה שעת העקדה, ידעתי שזכות אברהם ושרה ויצחק תעמוד לי ואצא בשלום ממנה אני והעובר שבמעיי". כמעט מיותר לומר כי באמרה "שעת העקדה" היא התכוונה ל"שעת הלידה"¹⁶.

והנה עוד סיפור שאני זוכר היטב מימי ילדותי, ואף שמעתי מאז פעמים אחדות במרוצת השנים: בשנת תש"ט (1949) פשטה השמועה שאישה צעירה מבכירה מתקשה מאוד בלדתה ונשקפה סכנה חמורה לחייה. מיד הוזעקו לביתה כמה רבנים וכמה בעלי תקיעה. הללו אמרו בקול רם ובבכי קורע לב את פיוט העקדה, והללו תקעו והריעו בשופרות שעה ארוכה עד שהאישה ילדה. כאשר סיפרה אימה של היולדת את סיפור הלידה ההיא, אמרה לי¹⁷: "כשבתי הגיעה לשעת העקדה והייתה בצער¹⁸ גדול, באו החזנים ותוקעי השופר לביתה, התפללו ותקעו בשופרות והצילו אותה ואת בנה ממלאכי חבלה. השבח לאל היא יצאה בשלום וילדה בן בריא ושלם". הכול היו בטוחים שכוח תפילת העקדה והתקיעות עמדו לה לאישה היולדת.

לפי שלא נדרשו באותם הימים לרופאים ולמחלקה ליולדות – בטרם בוא הצרפתים למרוקו, והיו מקומות שגם דור אחד או שניים לאחר בוא הצרפתים, הנשים ילדו בביתן בעזרת מיילדות מבנות המקום – נאחזו באמירת הפיוט ובתקיעת השופר כמוצא יחידי. עם זאת רוב הנשים שדיברתי אתן לא קראו לשעת הלידה "שעת העקדה", אלא דיברו על מנהג אמירת העקדה ועל תקיעת השופר בשעה שנשים כרעו לילד, ובתודעתן זה היה עיקר שימושו של הפיוט.¹⁹

1.

מקום מיוחד תפס הפיוט "אליך ה' נשאתי עיניי" הערוך באקרוסטיכון אל"פ־בי"תי בקהילות צפון מערב אלג'יריה (והראן, תלמסאן ובנותיהן) ובקהילות צפון מזרח מרוקו (הערים דבדו, אוז'דה

¹⁵ דבריה נאמרו לי בערבית מוגרבית ואנוכי תרגמתי לעברית.

¹⁶ ואם היה לי ספק בזיהוי הזה, באה תשובתה של הדוברת לשאלתי: האם לא הבנת! שעת העקדה היא שעת הלידה. כלומר מדובר כאן בשינוי סמנטי שחל במשמעות המילה בתהליך מטונימי.

¹⁷ גם האישה הזאת, בת העיר קצר אשוק, אמרה את דבריה בערבית.

¹⁸ המילה העברית צַעַר שבוטאה s-sa'ar (בתוספת צורן היידוע בערבית) נשאלה לדיבור הערבי וציינה כמעט תמיד את סבלו הכבד של חולה. שמעתי פעמים הרבה כשהיה מדובר בשכב מרע לפני הסתלקותו מהעולם.

¹⁹ לאחרונה נודע לי שבעיר פאס ובקהילות אחרים בצפון מרוקו הייתה אמירת העקדה קשורה בברית המילה ולא בלידה: מתברר שמשפחות רבות במלאח פאס נהגו לומר את הפיוט הזה בטקס "ברית יצחק". הוא הטקס שנחוג בלילה שלפני ברית המילה. בלילה הזה היו מתקבצים בביתו של הרך הנימול, קוראים קטעי מקרא וקטעים מספר הזוהר ושרים את פיוט העקדה, כתפילה שלא תיארע כל תקלה לנימול בשעת הברית.

והעיירות הסמוכות להן).²⁰ לתפילת הסליחות עצמה היו מגיעים לבתי הכנסת במקומות אלו רק מקצת מהמתפללים (בעיקר אלו שנתכנו "משכימים ומעריבים"),²¹ אבל קהל עצום היה מגיע לקראת סוף תפילת הסליחות לאמירת הפיוט הזה, וגם נשים רבות מילאו את הרחבה או את החדר ששימש עזרת נשים.²² הפיוט היה נאמר כולו בנוסחו העברי בית אחר בית מתוך "סדר הסליחות", ולאחר מכן היה נאמר ה"תרגום" שלו לערבית מתוך דפים מודפסים²³ או כתובים בכתב יד.²⁴ נקטתי "תרגום" במירכאות, שכן אף שמספר בתי הפיוט בנוסח הערבי זהה למספרם במקור העברי – ואלה כאלה ערוכים לפי סדר אל"ף ביי"ת עברי – אין מדובר בתרגום²⁵ אלא בנוסח שונה לגמרי. הנה שני בתים לדוגמה:

אליך ה' נשאתי עיני, שמע קול תחנוני, כגודל חסדך \ אילאך יא רבי רפדת עינייא, תנדר מן חאלי ותחאן עלייא (=אליך ה' נשאתי עיני, תביט במצבי ותרחם עלי); וברוגז רחם, זכרה והנחם, ושמוח ונחם, נפש עבדך \ ויגפר דנובי, וג'מיע מא שאפו עיוני, הומאן אללי עדבוני, זאדוני עלא מא ביא \ (=ויכפר עוונתי, ו[על] כל מה שראו עיני, המה יסרוני, הוסיפו על אשר בי [= הוסיפו על סבלי]).

²⁰ מן הראוי שחוקרי תולדות יהודי המגרב יתנו את דעתם לקווי השיתוף שהיו בין שני גושי הקהילות הללו – צפון מערב אלג'יריה וצפון מזרח מרוקו, הסמוכים זה לזה – הן במנהגים הן במסורות של הלשון העברית. הדבר כרוך בלא ספק בנדידות אוכלוסין, ובכלל זה נדידה של חכמים מקהילות צפון מזרח מרוקו לצפון מערב אלג'יריה במאות התשע עשרה והעשרים, וכנראה גם במאות קודמות.

²¹ הכינוי "משכימים ומעריבים" נשאל לדיבורם הערבי של חכמים ויודעי ספר בהרבה מקהילות המגרב. הם השתמשו בו כשביקשו לתאר אנשים שלא החמיצו מעולם תפילה בציבור בבית הכנסת. כידוע, הביטוי לקוח מקטע הנאמר בפתחת התפילה אחרי אמירת ברכות השחר, הלוא הוא "אשרינו מה טוב חלקנו... אשרינו כשאנחנו משכימים ומעריבים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות..." (זה הנוסח לפי מנהג יהודי ספרד והמזרח, במנהג אשכנז הנוסח שונה מעט).

²² בהרבה מבתי הכנסת במגרב לא הייתה כלל עזרת נשים, אבל לפי שנשים זקנות הגיעו לבתי הכנסת בשבתות ובמועדים, הן היו יושבות בחצר הסמוכה לאולם בית הכנסת או בחדר סמוך, שלא יועד במיוחד לשמש עזרת נשים. אבל בבתי כנסת מודרניים בערים הגדולות נבנתה עזרה לנשים.

²³ ראיתי לפחות שש הדפסות שונות של הפיוט בערבית שנעשו מסוף המאה התשע עשרה עד שנות החמישים של המאה העשרים. נמצא בידי דף מקרטון לבן מהודר, ובו מודפס תעתיק של הפיוט לכתב לטיני לפי כללי הכתיב הצרפתי, שנדפס במחצית הראשונה של המאה העשרים בידי Salomom Lachkar directeur de l'imprimerie GUTENBERG, Tlemcen (=שלמה לאשקאר, מנהל בית הדפוס גוטנברג בתלמסאן).

²⁴ אני לא ראיתי מעולם העתקה בכתב יד, אך מפי רבי דוד אבן כליפא המנוח, שהיה רבה של קהילת עין תימושנת הקרובה לתלמסאן במערב אלג'יריה עד שהיגר לצרפת בשנת 1962, ומפי אנשים אחרים שמעתי שעד עזיבת אחרון היהודים את אלג'יריה בשנת 1962 הילכו בבתי הכנסת העתקות כאלה בכתב יד. ודאי כך היה לפני בוא הדפוס לאלג'יר ולערים אחרות בארץ ההיא. מן הסתם, היו אנשים ששמרו על עותקים כאלה שקיבלו מאבותיהם. נראה שרובם הועתקו לפני בוא הדפוס.

²⁵ רוב בני המקום היו בטוחים שמדובר בתרגום מדויק לערבית של הטקסט העברי, אך כאמור אין הדבר כך.

להוציא את הטור הראשון בבית הראשון אין הנוסח בערבית תרגום של הטקסט העברי אלא טקסט אחר לגמרי.

ז.

נבוא עכשיו אל עיקר ענייננו: בשביל רבים מבני הקהילות הנ"ל אמירת הפיוט "אליך ה' נשאתי עיני" בערבית היה עיקרה של תפילת הסליחות. וכה אמר לי בשנת תשמ"ח (1988) שמעון דרעי המנוח (נולד בתלמסאן בשנת תרס"ד 1904):²⁶

"כל בני קהילה באו לבית הכנסת כדי לשיר **אילאך יא רבי רפדת עיניא**,²⁷ שהוא הפיוט היפה והמעולה בתפילת הסליחות. אנשים ונשים שלא ביקרו בבית הכנסת ברוב ימות השנה היו משכימים קום ובאים להשתתף באמירת הפיוט או היו מאזינים בקשב רב לאומרו. כל מי שידע לקרוא עברית החזיק בידי את הדפים המודפסים ובהם הפיוט בערבית הכתוב באותיות עבריות, ומי שידע לקרוא רק צרפתית החזיק בידי את נוסח הפיוט בערבית מתועתק באותיות צרפתיות.²⁸ [28] אומר לך משהו חשוב: לא הייתה הכנה טובה לר"ה וליוה"כ כאמירת הפיוט הקדוש והנפלא הזה בוקר בוקר בימי הסליחות. כמה חבל שבשנים האחרונות הפסיקו בבית הכנסת שלנו בפרוץ את אמירת הפיוט בערבית. כך מחקנו את זכרם של אנשי תלמסאן הראשונים!"

מעניין הדבר כי לא רק בקהילות צפון מזרח מרוקו, שרוב בני קהילות דיברו בהן ערבית עד לחיסול הקהילות באמצע המאה העשרים, אלא גם במערב אלג'יריה עד 1962 – עת עזבו אחרוני היהודים את הארץ ההיא, 132 שנה אחרי הכיבוש הצרפתי, ורוב הציבור דיבר אך צרפתית ורק מעטים עוד דיברו ערבית – התמידה אמירת הפיוט בערבית. יש בידי עדויות שכך המשיכו לנהוג עוד כעשרים

²⁶ ראה עמ' 266 בספרי הנזכר לעיל בהערה 8. מר דרעי אמר את דבריו בערבית ושילב בהם שתי מילים בצרפתית.

²⁷ את המילים הללו, המתרגמות את המילים הפותחות את הפיוט – "אליך ה' נשאתי עיני" – אמר מר דרעי במנגינה ערבה ובדבקות כשעיניו עצומות. ולאחר שהשלים את הסיפור קרא לפני בדבקות גדולה את מעט הקטעים שזכר בעל פה (הוא היה באותה עת בן שמונים וחמש). משהשלים את קריאתם פרץ בבכי ואמר: "החזרת אותי לאלג'יריה של ילדותי, ברגע זה עומדים לנגד עיני אבי ודודי עטופים טליתות ושרים את הפיוט. ואנחנו כאן בצרפת שכחנו כמעט הכול. ומה יהיה על הדורות הבאים אחרינו?" אעיר כי בשורה הפותחת את הפיוט שמעתי גם נוסח שונה, שבו מופיע פועל אחר: **אילאך יא רבי עללית עיניא. רפדת עינינו** נטלתי, **עללית** פירושו הרמתי, והוא מתאים יותר לתרגום של הביטוי "נשאתי עיני".

²⁸ כאן הוא ראה להוסיף הערה זו: "אתה יודע שלא לכל האותיות בערבית היה ביטוי באותיות הצרפתיות. והצעירים שלא ידעו ערבית היו משמיעים מילים בערבית שנשמעו מצחיקות כאשר קראו את הפיוט מתוך התעתיק באותיות צרפתיות". כשאמר בצרפתית את המילים les lettres arabes (=אותיות בערבית) הוא התכוון, כמובן, לעיצורים בערבית.

שנה רבים מיוצאי הקהילות הנ"ל ממרוקו ומאלג'יריה לאחר עלותם ארצה או לאחר השתקעותם בצרפת. אבל גם המנהג הזה ננטש ונשכח, ורבים מהצעירים בבתי הכנסת של יוצאי תלמסאן בצרפת או של יוצאי דבדו ואוז'דה בארץ אינם מכירים את המנהג.

ח.

לימוד מנהגייהן של קהילות ישראל בכל אחת מתפוצות ישראל הוא פרק חשוב בתולדותיהן. אין לך כמעט קהילה רבת שנים שלא נתפתחו בה מנהגים מקומיים. מעניינים ביותר המנהגים שהשתרשו בקרב השכבות העממיות. מנהגים רבים חדלו עם עקירתן של הקהילות ממקומן בשל הגירות ונדודים לערים או לארצות אחרות או בעקבות העלייה לארץ. חוקרי המנהג לא יפסחו לעולם על איסופם ועל בירור טיבם של מנהגות שנשתכחו. הכרתם וחקירתם היא פרק בהכרת מאפייני ההווה של הקהילה.

התיאור שהובא בזה ביקש להתחקות על שני פיוטים ועל מנהגות שנקשרו בהם ובאמירתם בקרב בני השכבות העממיות בקהילות ישראל שישבו שנים רבות במגרב. בשל היעדר תיעוד איננו יודעים אימתי נתגבשו קווי הייחוד שתיארנו באשר לאמירתם של שני הפיוטים הנזכרים. ודאי הוא כי המנהגים המתוארים התפתחו דורות אחרי שנשתלב כל אחד מהפיוטים הללו בסדר התפילות בימי הביניים. מותרים אנו להניח כי כבר לפני כמה מאות שנים הועבר פיוט העקדה מבית הכנסת לחדר הלידה בקהילות הנזכרות ממרוקו. ונראה כי לפני שנים הרבה "ניתרגם" הפיוט "אליך ה' נשאתי עיניי" לערבית בקהילות במערב אלג'יריה ובצפון מזרח מרוקו כדי לקרב את הציבור הרחב לתפילת הסליחות. בהיעדר תיעוד לא נוכל לומר יותר ממה שאמרנו על מועד התגבשותם של המנהגים הללו.

פרופ' משה בר-אשר הוא חתן פרס ישראל לחקר הלשון העברית ולשונות היהודים (תשנ"ג) ומכהן כנשיא האקדמיה ללשון העברית.

המאמר המקוצץ במעט התפרסם בעיתון "הצופה" בערב ראש השנה תשס"ח (כ"ט באלול תשס"ז) במדור "סופרים וספרים", עמ' 18-19.